

Д.С. Жалелов¹, А.Е. Алимбаев², А.А. Мирзахметов³

^{1,3}Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан

²А.К. Құсайынов атындағы Еуразия гуманитарлық институты, Астана, Қазақстан
E-mail: ¹daulet.zhalelov1994@mail.ru, ²aslan_alimbaev@mail.ru, ³mirza_achmet@mail.ru

ORCID: ¹0000-0002-3336-6442, ²0000-0003-1717-7374, ³0000-0001-6862-6892

БҰҚАР ЖЫРАУ ТОЛҒАУЛАРЫНДАҒЫ СИНКРЕТТІЛІКТІҢ КӨРІНІСІ

Аңдатпа. Мақалада авторлық ауыз әдебиеттің көрнекті өкілі Бұқар жырау Қалқаманұлы поэзиясындағы синкреттіліктің көріну сипаты қарастырылады. Жырау шығармашылығындағы көтерілген түрлі мәселелер ғылыми тұрғыдан тақырып аясында талданады. Бұқардың болмысына сіңген кеңесші, болашақты болжаушы, нұсқау беруші, татуластырушы, тарихи оқиғаларды жеткізуші, өмір мәнін түсіндірудегі шеберлігі және хан мен халық арасын байланыстырушы сынды қасиеттер синкретті өнердің бөліктері саналып, толғауларымен сабақтастыра зерделенеді. Синкретті өнер ұғымын ашуда жырау бойындағы қасиеттер негізге алынады. Бұқар шығармашылығы бізден бұрында көп зерттелді, жан-жақты талданды. Ал жыраулық өнер қалыптастыруда Бұқар толғауларының ішінен синкреттілік ұғымына сиятын қасиет пен құндылықтарды қалқып алып оқырманға жеткізу – зерттеу мақаламыздың жаңашылдығын көрсетеді. Жыраулар синкретті өнер қалыптастырды. Бұқар жырау қалыптасқан өнердің ең бір беделді тұлғасына айналды. Синкреттілік дегенімізді жыраулық өнерге қатысты етіп, мәнін ашатын болса – бір жыраудың бойында бірнеше қасиеттің болуы. Жауынгерлігі мен кеңесшілігі, болжампаздығы мен өмір мәнін түсіндірудегі қайраткерлігі, импровизаторлығы мен әділдігі сынды ұғымдар жыраулық өнерді синкретті өнерге айналдырды. Мақала ғылыми тұрғыдан талданып, зерттеушілердің пікірлері негізге алынады. Бұқар жырау шығармашылығындағы синкреттілікті анықтауда мысал ретінде алынған толғауларының тарихы түсіндіріліп, тұжырым жасалынады.

Кілт сөздер: Бұқар жырау, синкреттілік, толғау, өнер, хандық дәуір, кеңесші, импровизатор.

Д.С. Жалелов¹, А.Е. Алимбаев², А.А. Мирзахметов³

^{1,3}Евразийский национальный университет имени Л. Н. Гумилева, Астана, Казахстан

²Евразийский гуманитарный институт имени А.К. Кусаинова, Астана, Казахстан
E-mail: ¹daulet.zhalelov1994@mail.ru, ²aslan_alimbaev@mail.ru, ³mirza_achmet@mail.ru

ORCID: ¹0000-0002-3336-6442, ²0000-0003-1717-7374, ³0000-0001-6862-6892

Проявление синкретизма в трудах Бухар жырау

Аннотация. В статье рассматривается характер проявления синкретизма в поэзии видного представителя авторской устной литературы Бухар жырау Калқаманұлы. В рамках темы анализируются различные вопросы, поднятые в творчестве Жырау, с научной точки зрения. Такие качества, как советник, предсказатель будущего, наставник, примиритель, носитель исторических событий, умение объяснять смысл жизни и критические качества, связывающие хана и народ, укоренившиеся в личности Бухар, считаются частями синкретического искусства и изучаются в связи с его поэзиями. При раскрытии концепции синкретического искусства за основу берутся свойства характера жырау. Творчество Бухар до нас подробно изучалось, всесторонне анализировалось. Мы выявляем из трудов Бухар черты и значения, соответствующие концепции синкретизма, и доносим их до читателя, что показывает новаторство нашей исследовательской статьи. Жырау сформировали синкретическое искусство. Бухар жырау стал

одной из самых влиятельных фигур сложившегося искусства. Если синкретизм относить к жыраускому искусству и раскрывать его суть, то это наличие нескольких качеств в одном жырау. Такие понятия, как воинственность и советственность, дальновидность и деятельность в толковании смысла жизни, импровизация и справедливость, превратили жырауское искусство в синкретическое искусство. Статья анализируется с научной точки зрения, опираясь на мнения исследователей. При определении синкретичности в творчестве Бухар жырау поясняется история взятых за пример трудов и делаются выводы.

Ключевые слова: Бухар жырау, синкретизм, толгау, искусство, ханская эпоха, советник, импровизатор.

D.S. Zhalelov¹, A.E. Alimbayev², A.A. Mirzakhmetov³

^{1,3}L. N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan

²A.K. Kussayinov Eurasian humanities institute, Astana, Kazakhstan

E-mail: ¹daulet.zhalelov1994@mail.ru, ²aslan_alimbaev@mail.ru, ³mirza_achmet@mail.ru

ORCID: ¹0000-0002-3336-6442, ²0000-0003-1717-7374, ³0000-0001-6862-6892

The manifestation of syncretism in the works of Bukhar zhyrau

Abstract. This article explores the manifestation of syncretism in the poetry of Bukhar Zhyrau Kalkamanuly, a distinguished figure in oral literature. Various themes within Zhyrau's poetry are examined through a scholarly lens, including his roles as adviser, prognosticator, mentor, reconciler, historian, and interpreter of life's meaning. These qualities, inherent in Bukhar's persona, are analyzed in connection with his poetry, illustrating aspects of syncretic art. Drawing upon the character traits of the zhyrau, the concept of syncretic art is elucidated. Bukhar's oeuvre is thoroughly scrutinized, revealing features and meanings aligned with syncretism and underscoring the novelty of this research. Zhyrau's art epitomizes syncretism, blending qualities such as militancy and sovietism, foresight and existential interpretation, improvisation and justice. If we attribute syncretism to Zhyrau's art and reveal its essence, we can define it as the amalgamation of multiple qualities within Zhyrau himself. Concepts such as militancy and sovietism, foresight and engagement in the interpretation of life's meaning, improvisation and justice, collectively transformed Zhyrau's art into a syncretic form. The article is analyzed from a scientific standpoint, drawing upon the opinions of researchers. In determining the presence of syncretism in Bukhar Zhyrau's creativity, the historical context of the works used as examples is explored, leading to the drawing of conclusions.

Keywords: Bukhar zhyrau, syncretism, tolgaу, art, Khan era, advisor, improviser.

1. Кіріспе

Ғасыр жасаған Бұқар жырау өзінің саналы ғұмырын туған халқына арнады. Өзін жұрты бастан өткерген ауыртпалықтың жүгін азайтуға жырымен де ісімен де қолдау көрсеткен. Аумалы-төкпелі кезеңдерде хан мен халық жанынан табылып, хандықтың көмекей әулиесіне, қабырғалы биіне сөздің мәйегін айтатын жырауына айналған. Тарихи оқиғаларды өз халқымен бірге басынан өткере жүріп, қазақ халқы үшін оңтайлы шешілуіне елеулі еңбек сіңірген. Жырау шығармашылығына әдебиеттанушы ғалымдардың басым көпшілігі тоқталған. Шоқаннан басталатын алтын өзек әлі де жалғасып келеді. Қарт жырау ерлік пен елдікті, азаттық пен адалдықты, ақиқат пен өмір мәнін, дін мен пәлсапалық ойларды толғау жанры арқылы жеткізді. Авторлық әдебиеттің бірегей өкілі саналатын Бұқар Қалқаманұлы өз заманының халқының жоғын жоқтап, елдік пен еркіндікті толғаған. Туған жылы мен дүниеден өткен жылы туралы нақты ақпарат жоқ. Жыраулар поэзиясын зерттеуге саналы ғұмырын арнаған Мұхтар Мағауин еңбегінде Абылай ханнан бұрын дүниеге келіп, хан дүниеден өткеннен кейін дүние салғандығы айтылады (Мағауин, 2006: 88). Тәуке ханның

тұсынан бастап тарих сахнасына көтерілген жырау Абылай заманында қанатын алысқа сермеді. Сәкен Сейфуллин: «Бұқар жырау Абылай ханның заманында ханның бірінші жыршы, шешен, ақылшысы болған. Бұқар жыраудың моласы Баян аулада, Далба тауының ішінде» (Сейфуллин, 1931: 84).

Сәкен Сейфуллиннен бұрын да, кейін де зерттеу жұмысын жүргізген зерттеушілер осы пікірді қуаттайды.

Сөздің мәйегін жүрекпен сезіне білген жыраулық өнердің қалыптасуы мен дамуы қай кезеңде болмасын құндылығын жойған емес. Қазірдің өзінде жыраулар мұрасының еш өнерге ұқсамайтын ерекшеліктері мен өнер иелерінің функциялары түрлі зерттеу жұмыстарының негізгі тақырыптарына айналды. Ұлттық ерекшелік пен миссияны қалыптастыруда да жыраулардың алатын орны ерекше. Жыраулық өнердің жан-жақты қырларын зерделеп зерттеу бүгінгі ғылым үшін маңызды әрі кезек күттірмейтін мәселе. Біз мақаламызда Бұқар жыраудың синкретті өнер қалыптастырудағы орнын толғаулары арқылы анықтап көрмекпіз.

2. Материалдар мен әдістер

2.1 Әдістер

Мақаланы жазу барысында бірнеше методологиялық әдіс-тәсілдер қолданылады. Бұқар толғаулары салыстырмалы-тарихи әдістер көмегімен зерделенеді. Толғаулардағы жырау бойында кездесетін синкреттілікті ашу – жинақтау, талдау әдістері арқылы талданады.

2.2 Материалға сипаттама

Бұқар жырау Қалқаманұлы шығармашылығы бізге дейін зерттелген. Жыраулардың ішінде ең көп ғылыми тұрғыдан жүйелі қарастырылғаны да – Бұқар жырау. Мақаламыздың басты жаңашылдығына айналған тақырып – жырау толғауларындағы синкреттіліктің көріну сипатын анықтау. Жыраулық өнерге қатысты синкреттіліктің мәнін ашып, түсіну бүгінгі күн үшін маңызды. Біз осы тұста Бұқар шығармашылығындағы синкреттіліктің көрінісін ғылыми тұрғыдан зерделейміз. Бұқар толғаулары кірген «Жеті ғасыр жырлайды», «Бес ғасыр жырлайды» сынды жинақтардан үзінділер алынады. Бұқардың әдеби-мұрасын және өмірін зерттеген Шоқан Уәлиханов, Мәшһүр-Жүсіп Көпейұлы, Мұхтар Әуезов, Бейсенбай Кенжебаев, Қажым Жұмалиев, Мұхтар Мағауин, Ханғали Сүйіншәлиев, Қабиболла Сыдиқов, Сейіт Қасқабасов сынды іргелі зерттеу жүргізген әдебиеттанушы ғалымдардың ғылыми мақалалары мен түрлі еңбектері басшылыққа алынады.

3. Талқылау

Қазақ хандық дәуір әдебиетінің көшін жалғастырушы өнер иелерінің ішіндегі шығармашылығы оқырманға жете таныс жыраулардың бірі – Бұқар жырау Қалқаманұлы. Қазақ хандығы тұсындағы орын алған барлық мәселелерді толғауына арқау еткен. Маңызды оқиғалардың жанынан табылып, пікір ғана білдіріп қоймай, дұрыс шешім шығуына себепкер болған. Шашыраған жұрттың басын біріктіріп, алмағайып заманда хан қасынан табылған. Мәшһүр-Жүсіп Көпейұлы Бұқар шығармашылығы мен өмірін зерделей келе мынандай тұжырымға тоқтайды: «... Бұл кісінің өмірі, сөзін түгендеп жазуға бір қап жан керек. Нұхтың ғұмыры керек, Аюптың сабыры керек, Қаронның байлығы керек» (Бұқар жырау тағылымы, 2023:

36). Зерттеушілердің пікірі мен жырау толғауларын негізге ала отырып, зерттеу мақаламызда Бұқар жырау шығармашылығындағы синкреттіліктің көрінісіне тоқталмақпыз.

Жыраулық өнер – синкретті өнер. Бір жыраудың бойында бірнеше қасиеттердің болуы – аталмыш өнердің синкреттілігіне жол ашты. Яғни, хандық дәуір әдебиетін қалыптастырған жыраулар хан қасынан табылып, ел басқару ісіне етене қатынасқан. Хан мен батырға дер кезінде кеңесін айтып, ел билеушісінің оң шешім шығаруына ықпал жасаған. Абыройы асқақтап, аты шыққан қолбасшылардың ерліктерін жырға қосып, ел рухын асқақтатқан. Жыраулар шежірені жақсы меңгеріп, тарихи жырларды да жатқа айтқан. Хан мен халық арасындағы байланысты нығайтып, даулы мәселелерді де бір ретке келтірген. Хан кеңесінде сөз алып сөйлеп, жорық кезінде хан, қолбасы сынды билік өкілдерімен қатар тұрған. Жауынгерлер мен халықтың рухын көтеріп, жорық, жаугершілік сарындарында шебер сөйлеген. Осы қатарлы көп функциялы қызметтерді толық меңгерген жыраулар өнер қалыптастырды. Хандық кезеңде бір жыраудың бойынан ғана табылған синкретті өнер – Бұқар жыраудың да тұлғалық қасиеті мен тұтас өміріне орныққан.

Бұқар жырау – саяси сауатты адам және көзсіз ерлікке барудың еш қажеті болмайтын тұстарды ханға жеткізуші. Өзінен бұрын өмір сүрген жыраулар бойында қалыптасқан болжаушы, көріпкелдік қасиеттері жоғары деңгейге көтерілген тұлға. Оның бір дәлелі орыспен соғысуға әскер жинап, аттанғалы тұрған Абылайды жорығынан бас тартқызуы. Кез келген ұрыстың халық берекесін алатындығын қарт жырау білген.

Өтіңменен жарылма!

Өкпеңменен қабынба!

Орыспенен соғысып,

Басына моншақ көтерген,

Жұртыңа жаулық сағынба! – дейді (Жыраулар поэзиясы, 2022: 87).

Халық аңыздарына сүйенсек, Абылай әскерін тоқтатып, Бұқар сөзіне тоқтам жасаған. Аласұрған хан мен батырларды сабырға келуін айтып, тыныштыққа шақырады. С. Қасқабасов осы толғау жайында: «Қаруы күшті, адамы да, әскері де көп Ресейдің ерте ме, кеш пе қазақ жеріне ауыз салатынын Бұқар жырау жақсы біледі, онымен соғысуға қазақ елі дәрменсіз екенін сезеді, сол үшін Абылайға орыспен соғыспа деп кеңес береді» (Қасқабасов, 2022: 87). Бұл толғаудан жырау бойындағы тағы бір синкреттіліктің көрінісі – кеңесшілік қасиетін аңғарамыз. Жырау – хан кеңесшісі. Кеңесшілік арқылы ханға тигізген импактісін бағамдауға болады. Кеңесшілік – хан қасында жүрген жыраулардың барлығына тән қасиет. Жыраулық өнердің ішіндегі ең айтулы қызметтердің бірі. Қазақ хандығы тұсында жыраулардың осы қызметі ерекше статуска ие болды. Біз кеңесшілігіне зер салдық. Жыраудың бізге жеткен толғауларының басым көпшілігі Абылай ханға қаратыла айтылған. Бұқар жырау толғауларын оқи отырып Абылай ханның елін қорғаудағы қайсарлығымен және асқан саясаткерлігіне куә боламыз. Жырау өз толғауында:

Алыстан тоят тіледің,
Қылышыңды тасқа біледің,
Алмаған жауың қоймадың,
Алған сайын тоймадың,
Несібенді жаттан тіледің, - дейді (Жыраулар поэзиясы, 2022: 85-86).

Әйгілі зерттеуші Шоқан Уалиханов: «Абылай дәуірі – қазақтардың ерлігі мен серілігінің ғасыры. Оның жорықтары және батырларының көзсіз ерлігі мен қаһармандығы жыр-дастандардың арқауына айналған», – деп Абылай ханның тұлғалық қасиетіне баға береді (Уәлиханов, 2010: 188).

XVIII ғасырдағы төл әдебиетіміздің рухани қазығына айналған Бұқар толғаулары – қазақ хандығының өркендеуін, даму кезеңдерін сатылай көрсетті. Үш жүздің басын қосқан Абылай хан бейнесін толғау жанры арқылы танытты, ханға кеңесшілігін көрсетті. Кезекті бір толғауында Абылай ханға:

Үш жүздің баласының
Атының басын бір кезеңге тіредің
Елу бес жасқа келгенде,
Жақсы болсаң толарсың,
Жаман болсаң, маужырап барып соларсың.
Алпыс бес жасқа келгенде,
Әрбір атқа қонарсың (Бес ғасыр жырлайды, 1989: 94).

Осы толғаудың басы «Ей, Абылай, Абылай», - деп басталады. Қазақ пен орыстың арасындағы оқиғаларға тікелей байланысты айтылған. Толғаудың басқы бөлігінде Абылай ханды жас күнінен бастап сөзбен суреттейді. Абылай хан заманның Төле бидің түйесін бағып, ақылын тыңдап ер жеткенін де баяндайды. Ханға кеңесшілік жасаған Бұқар жыраудың зілді сөздерін де көтере білетін Абылай ханның кемеңгер тұлға екеніне көз жеткізесіз.

Заманында келешекті болжап, хан мен халық қасынан табыла білген Асан қарияның да сарыны Бұқарда кездеседі. Асан Қайғы жыраудай толғанып, ел үшін еміренеді. Хан мен халықтың еңсе көтеріп, тату ғұмыр кешкенін қалайды. Біз бұдан жыраулардың жайлы қоныс іздеп, таба алатын қасиеттерінің бар екенін бағамдаймыз. Бұқардың Жиделібайсын атты жерге аттың басын бұрып, «тіршілік етейік» деген сөзі Асан Қайғының желмаяға мініп, Жерұйық іздейтін кезеңімен астасып жатыр. Бұқар жырау толғауында:

Үш жыл малды ту ұстап,
Жиделібайсын жетіңіз.
Кісісі жүзге келмей өлмеген,
Қойлары екі рет қоздаған.
Қатын бала қамы үшін,
Солай таман кетіңіз (Бес ғасыр жырлайды,, 1989: 93).

Абылайға жаулық жолын сүймей, соғысты шегеріп, Жиделібайсыңға қарай көшуге жол сілтейді. Осы толғаудың түйінінде Асанмен үндес келетін тармақтар бар. Бұқар жырау өз жасының тоқсан үшке келгенін айта отырып:

Өлетұғын тай үшін,
Қалатұғын сай үшін

Қылмандар жанжал ерегес – десе (Бес ғасыр жырлайды,, 1989: 93), Асан Қайғы «Еділ бол да, Жайық бол» толғауының түйінінде елді ашуға емес бірлікке үндеп:

Өлетұғын тай үшін,
Көшетұғын сай үшін
Желке терің құрысып,
Өркіменен ұрыспа (Жеті ғасыр жырлайды, 2008: 17).

Б. Кенжебаев Бұқар мен Асан толғауларының үндестігі турасында: «Бұқар жырау шығармалары тақырыбы мен мазмұны жағынан Асан Қайғының үлгілі шәкірті, өз дәуірінің Асан Қайғысы...» (Кенжебаев, 1986: 54). Өте дәл айтылған пікір. Біздің аңғарғанымыз синкреттіліктің бір көрінісі – жайлы қоныс іздеуші жыраудың іс-әрекеті.

Бұқар жыраудың тағы бір қыры – әскерге нұсқау беруші. Қалмақ пен қазақ арасындағы ұзақ кескілескен ұрыстың бірінде тату болу үшін қазақтарға уәде берген қалмақтар көп ұзамай уәдені бұзады. Бұған кінәлі қалмақтың қарапайым халқы емес сол кездегі бектері мен билеушілері екенін Бұқар да толғауында айтады. Майдан даласына аттанғалы тұрған қалың қазақ әскеріне нұсқау береді. Елдің бірлігі мен болашағы үшін аянбау керек екенін баса айтады. Дегенмен, уәдеден тайған қалмақ бектері мен елінің басындағы басқыншы топты басқарған басшылар ғана екенін ескертеді. Ал қарапайым халықтың еш жазығы да, кінәсі де жоқ екенін нақтылап айтады.

Момын елді күйдірме,
Ханы тартсын жазасын.
Ел шаруасын бүлдірме,
Қайтарар бір азасын.
Хан ордасын талқанда,
Ер екен деп қарасын (Бұқар жырау тағылымы, 2023: 145).

Момын елге соқтығаудың қажеті жоқ екенін және ел шаруасын бүлдірмей қайтуды тапсырады. Жалпы әскермен қатар қолбасшыларға да арнайы тапсырма жүктейді. Қарт жыраудың олай айтуына да толықтай құқығы бар. Тәуке ханның тұсынан бері келе жатқан Бұқардың беделі де, абыройы да ханмен деңгейлес. Сол ұрыста Бөгенбай, Олжабай, Малайсары сынды батырлардың аттарын атап, жеке-жеке қызметтеріне қарай нұсқау береді. Хандықтың бір қабырғасына айналған баһадүр батыр, қолбасшы Қанжығалы Бөгенбайға:

Қара қабан Бөгенбай
Қайтпа жаудан кек алмай.
Ерім өлді арманда.
Сапарынан келе алмай», - деп тебіренеді (Бұқар жырау тағылымы, 2023: 145).

Бұқар жырау – халқымыздың тарих бетінде алтын әріппен қалған ең беделді ғұламаларының бірі. Қарт жырау замандастарының алды болып, барлығы байқай бермейтін кейбір мәселелерді аңғарды. Толғауларында адам болмысы мен өмір мәні, табиғат пен адамның үндестігі, тіршіліктің пайда болуы сынды түрлі маңызды тақырыптарды қамтыды. Шығармашылығы ақиқатқа жүгіну, тек қана шындықты айту деген ұғымдармен жанасып жатыр. Бұқар Қалқаманұлы жалпыадамзатқа қатысты мәселелерді ешкімнен именбей айта білген. Адам баласы қалай бақытты да баянды ғұмыр кешу керек деген сұраққа жауап тапқан. Адам басына іс түскен сәтте қулыққа салынбай, тура жолды қалай таба алу керектігін де тілге тиек етеді. Бұл жыраудың бойындағы тұтас халық тіршілігіне беретін кеңесшілік атты қасиеттің Бұқардың бойында әуелбастан болғандығын көрсетеді.

Жар басына қонбаңыз,
Дауыл соқса, үй кетер.
Жатқа тізгін бермеңіз
Жаламенен бас кетер, - дейді (Жеті ғасыр жырлайды, 2008: 53).

Бұқар Қалқаманұлы толғауларының барлығы ізгілік атты құндылықпен сабақтасады. Қарашаның мұңы мен мұқтажын хан мен бектерге бүкпесіз жеткізе білуімен халық жадында мәңгілік қалды. Жер мен елдің бостандығы үшін жанын салып, қызмет еткен.

Бұқар жырау – бітімгер тұлға. Ру арасындағы түрлі жағдайларға байланысты мәселелерді шешіп отырған. Мадақ ұранға салып руға бөлінбей, ұлт болып еңбек етуге шақырады. Жамбыл Омари осы турасында: «Бұқар бір атаның, бір рудың намысын жыртқан ақын емес, ол халық ісін меңгерген кемеңгер» (Омари, 2008: 130). Жоғарыда біз бітімгер дедік. Яғни, бұл да жырау бойындағы синкреттіліктің мәнін ашатын қасиеттің бірі. Бұқар заманында Сыр бойындағы орта жүз рулары Арқаның етігін жайлап, қоныстанып жатқан кез. Арғын мен Найман ертеден бір-біріне жақын қоныстанған ел. Жақын отырған екі рудың арасы татулықпен байланған. Барлығы да бір қазақтың қамын ойлаған. Татулықпен қатар кейде келеңсіздіктер де орын алған кездер болған. Найманның ішіндегі садырдың бір жігіті арғынның Ақмырза атты азаматын жазым етіп, басы жалаға ілігеді. Қапыда кісі қолынан қаза тапқан Ақмырза арғынның қаржас тармағынан тарайды. Бұқар жыраумен ата жағынан өте жақын туысқан. Садыр жағы құн төлеуден бе, зілді сөзден сескенді ме көштің басын Сарысуға қарай бұрды. Ізінен арғынның ғана емес қалың қазақтың атынан Бұқар Қалқаманұлы аттанады. Толғауында қарт жырау:

Сен танымай кетіп барасың,
Мен – Арғын деген арыспын,

Азуы керек қарыспын.
Сен – бұзау терісі шөншіксің,
Мен – өгіз терісі талыспын,
Абылай алдында сен бітсең,
Құдандалы таныспын!
Егер Абылай алдында бітпесең,
Атасын білмес алыспын (Бес ғасыр жырлайды, 1989: 96).

Заманында Би Темірге қарата айтылған Шалкиіздің толғауының сарынымен жеткізеді. Шалкиіз де Би Темірдің қателігін айта келе былай деп өреді:

Сен – алтынсың, мен – пұлмын,

Сен – жібексің, мен – жүнмін, - деген метафоралық тармақтармен үндеседі (Жеті ғасыр жырлайды, 2008: 32). Шалкиіз бұл жерде өзін төмендету арқылы хан қызметін жоғарлатады. Бұқар да басқаша салыстырумен келсе де Абылай алдында бітімге келуге шақырады. Осы тұрғыдан алғанда хан абыройын асқақтату, хан шешіміне құлақ асу сынды ұғымдарды алдыңғы қатарға шығарады. Найман жағы Бұқар сөзіне тоқтап, құн төлейді. Егер қазақ ішінде ру арасындағы бөлініс басталса, сыртқы күштер үшін тиімді болмақ. Көмекей әулие оны арыдан ойлады. Қандай қиын жағдай болса да екі елді татуластырды. «Бұқардың киелі аузынан туысым, руым деген сөз шыққан жоқ. Толғанғаны – қазақтың қамы.» (Қуанғанов, 1992: 14).

Қанжығалы Бөгенбайдың өлімін халыққа жеткізіп, Абылайға көңіл айтуы да тарихта болған оқиға. Батырдың қасиеттері мен даралығын да кеңінен ашып көрсетеді:

Тұғыр болған сол еді,
Сіздей төре сұңқарға:
Бәйгелі жерде бақ болған
Сіздей жүйрік тұлпарға (Бес ғасыр жырлайды, 1989: 101).

Тармақтағы негізгі ой мен түйін ханның абыройы мен беделі, батырлардың ерлігі мен сенімі арқылы келетіндігін баян етеді. Ел болашағына алаңдаған жыраудың ел егемендігі үшін атқарған істері де жетерлік. Аманжол Әлтай осы толғау жайлы: «Осы ыңғайда жырау әйгілі батырдың қаһармандық бейнесінің ел жадында халықтық эпостардағы батырлармен бірдей қабылдауына әсер етіп тұр» (Әлтай, 2013: 161).

Бұқардың толғауларынан батырлар мен хандар тақырыбы жиі кездеседі. Елге ерлігі мен ақыл-парасатымен танылған Бөгенбай батырдың қазасын Абылайға толғаумен естіртуі де жырау үшін үлкен жауапкершілік болғаны да анық.

Қиядан қику төгілсе,
Аттың басын тартпаған,
Қисапсыз қол көрінсе,
Қорқып жаудан қайтпаған (Жыраулар поэзиясы, 2022: 98).

Бөгенбай ерлігін асқақтата суреттеп толғаған жыраудың шеберлігі мен шешендігінде өзара ішкі тәртіппен үйлескен. Эпостық туындылардағы батырлар бейнесі іспетті жырлап, соңында Бөгенбайдың қазасын жеткізеді.

Бұқар Қалқаманұлы туған елінің өмір кезеңінде аса мыңызды орынға ие болған тұлға ретінде тарихта қалды. Жауапты сәттерде хан мен халық қасынан табылып кеңес берді. Қыбырғалы биге, көмекей әулиеге, қарт жырауға айналды. Толғаулары түпсіз тұңғиық тереңдерге алып кетіп, өмір мәнін, адам болмысын санаңызға құяды. Бұқар шығармашылығы өзінен алдыңғы жыраулармен сабақтасып, кейінгіге бағыт алар жол болды. Бұқар шығармашылығы тек қана қазақ жырауларымен ғана емес түркі әдебиетіндегі сөз зергерлерінің шығармашылығымен астасып жатыр. Атап айтсақ, Түрік шайыры Қаражаоғлан мен Бұқар толғауларындағы үндестік атты ғылыми мақала сөзіміздің дәлелі (Nurimanov, Altay, 2018: 41-56). Жоғарыда біз айтқан үндестік Бұқар жыраудың көшбасшылық қасиетімен де үндеседі. Асан Қайғы, Қазтуған, Шалкиіз сынды жыраулар толғауында кездесетін көшбасшылық идеясы Бұқар поэзиясынан да анық байқалады (Өлтай, Жалелов, 2023: 119-125). Бір тұлғалық қасиетіне бірнеше өнер түрлерін жинастыра алған жыраудың поэтикалық әлеуеті жыраулық өнердің тұтас бір өнер ретінде жандануына алып келді.

4. Нәтиже

Жалпы алғанда Бұқар Қалқаманұлының толғауларының қамтитын аумағы өте ауқымды. Өмір мен өлімнің, ізгілік пен қатыгездіктің ара салмағын түсіндіре жырлаған. Бұқар жырау Қазақ хандығы деп аталатын мемлекеттің іргесін нығайтып, өзінен бұрынғы сөз зергерлерінің ізін жалғап, кейінгі сөз ұстайтын шығармашыл тұлғаларға өшпес даңғыл жол салып кетті. Қандай тақырыпты жырласа да кеңінен толғап, мәнін де мағынасын да аша білген. Жоғарыда атағанымыздай, жыраулар өнер қалыптастырды. Жыраулық өнер – синкреттілікті ішкі мазмұнына қалыптастырған, бірнеше қабілеттерді жинастырған, түркі халықтарының бай тарихымен жалғасып келе жатқан, арғысы оғыздардың ұзандары бергісі жыршылық дәстүрмен сабақтасқан қазақтың төл өнері. Жыраулық өнердің қоғамдағы импакті көрсеткіші жыраулардың атқарған қызметтерімен селбесіп жатыр. Сонымен, хандық дәуір әдебиетінде синкретті өнердің барлық тармақтары ашылды. Жырау бойында қандай өнер болу керектігін де тұтас халық білді. Алтын Орда, Ақ Орда және одан ары Қорқыт заманынан жалғасқан мәдениет, өнер, әдебиет тармақтары Қазақ хандығы тұсында да жандана түсті. Сол алтын іздің өкілдері саналатын синкретті өнер қалыптастырған да жыраулар. Бұқар жырау сынды жыраулар бір өнермен шектеліп қалған жоқ. Синкреттіліктің барлық қырын бір бойына топтастырды. Сонда, синкретті өнер иесі болу үшін жырау қандай болу керек?! Сұрағымызға жауап бере кетсек:

Жырау – шығармашыл тұлға;

Жырау – жыр мақамдарының негізін қалаушы, ақын;

Жырау – өмір сүрудің мәнін яғни экзистенциялық мән іздеуші;

Жырау – импровизатор;

Жырау – хан кеңесшісі;

Жырау – соғыс кезінде әскер алдында рухани тұрғыдан жігер беретін мотиватор;

Жырау – халықтың өтінішін билік өкілдеріне бүкпесіз жеткізетін, ел үмітін арқалаған адам;

Жырау – әскербасы, қолбасы және хан жанындағы сауатты стратегиялық жоспар құрушы;

Жырау – ханға тікелей қателігін де әділдігін де қоспасыз айта алатын әділетті билік өкілі;

Жырау – сонымен қатар қоғамның кез келген мәселесіне позитивті тұрғыдан әсер ете алған потенциалы жоғары өнер иесі.

Ұлттық идеяны жүзеге асыратын жыраулар қазақтың әр аймағынан табылды. Қазақ хандығы тұсында жоғарыда аталған қызмет түрлерін игере алған адам ғана жырау бола алатын. Қазақ жырауларының арғы бастаулары – Түрік қағанатынан бастау алады. Күлтегін мен Тоныкөк тарих сахнасына шыққан кезде де ел бірлігін, тыныштығын және тұтастығын ойлаған, сол жолда қызмет атқарған жыраулар екені ақиқат. Жыраулардың атасы, арғысы Қорқыт, Шыңғысхан құрған империя уақытында Кетбұға, Алтын Орда дәуірінде өз заманындағы хандарға кеңесші бола білген Сыпырадан бастау алады. Осы алтын діңгектің жаңғыруы мен жандануы Қазақ хандығы тұсын меңзейді. Асан қайғы, Шалкиіз, Жиёмбет, Бұқар сынды жыраулардың өз заманында билік еткен Жәнібек, Би Темір, Есім, Абылай сынды ел билеушілеріне қарата айтылған толғаулары біздің заманымызға жеткен. Әділдікті ту етіп, ханның да мысынан жасқанбай шындықты толғаулата айтқанын еңбектерінен байқаймыз. Жеке басының қамы үшін емес, елдің болашағын жан тәнімен ойлайтын жыраулар аттың сырын да, өмірдің өтпелі екендігін де, ел үшін жұмсалмаған байлықтың баянсыздығы мен байлаусыздығын ескеру керектігін және дініне, діліне, тіліне берік болу керектігін де айтып кетті. Заманында жырау айтпаған, жырламаған тақырып жоқтың қасы. Тек қана жырлап қоймады, толғаудағы көтерілген мәселенің де орындалуын қадағалады. Осы атқарған істер өнер болып қалыптасты. Кешегі Қорқыттан бастау алып, Асан Қайғымен түрленген, Доспамбет, Шалкиіздермен буыны бекіген синкретті өнерді Бұқар жырау кемеліне келтірді.

5. Қорытынды

Зерттеу мақаламызда синкретті жыраулық өнерді қалыптасуына негіз болған Бұқар Қалқаманұлының шығармашылығын зерделей отырып, жыраудың тарихи оқиғаларды жеткізуші, көшбасшы, кеңесші, нұсқау беруші, хан мен халық арасын байланыстырушы, қауіптің алдын алушы, жауынгерлерді жігерлендіруші және осы қатарлы бірнеше қасиеттерді бойына жинақтаған тұлға болғанын көре аламыз. Жыраулар теңдессіз, еш өнер иелеріне ұқсамайтын құндылықтарды қалыптастыруда бірнеше компоненттер сол адамның болмысынан қасиет болып суырылып шыққан. Авторлық ауыз әдебиетіне тән импровизаторлық синкретті өнерді қалыптастырушы жыраулар өмір мәнін ізгілік жолымен түсіндіре білген. Бұқар Қалқаманұлы сол «жыраулық өнер» деп аталатын ұлы өнердің қалыптастырушы жырауы болып тарихта қалды.

Әдебиеттер:

1. Әлтай А. Ақын-жыраулар поэзиясы (XV-XVIII ғғ.). – Астана: Ақжолтай, 2013. – 232 б.
2. Әлтай А.Д., Жалелов Д.С. Жиёмбет жырау толғауларындағы көшбасшылық идея // Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің Хабаршысы. Филология сериясы – 2023. – №1 (142). – 119-125 бб. DOI: <https://doi.org/10.32523/2616-678X-2023-142-1-119-125>

3. Бес ғасыр жырлайды. Екі томдық. – Алматы: Жазушы, 1989. – 384 б.
4. Бұқар жырау тағылымы. Әдеби-сын мақалалар мен зерттеулер жинағы. – Қарағанды, 2023. – 468 б.
5. Жеті ғасыр жырлайды. – Алматы: Жазушы, 2008. – 400 б.
6. Жыраулар поэзиясы. – Алматы: Мазмұндама қоғамдық қоры, 2022. – 232 б.
7. Кенжебаев Б. Әдебиет белестері. – Алматы: Жазушы, 1986. – 400 б.
8. Қасқабасов С. Таңдамалы. – Астана: Фолиант, 2014 – 344 б.
9. Қуанғанов Ш. Бұқар жырау және оның заманы. – Алматы: Ғылым баспасы, 1992. – 48 б.
10. Мағауин М. Қобыз сарыны. XV-XVIII ғасырларда жасаған қазақ ақын жыраулары. – Алматы: Атамұра, 2006. – 264 б.
11. Nurimanov B, Altay A. Karacaoglan ve Bukar Kalkamanuli'nin şiirlerinin karşılaştırılması // Milli Folklor. –2018, Yıl 30, Sayı 117. – pp. 41-56. ISSN2146-8087. DOI:https://millifolklor.com/PdfViewer.aspx?Sayi=117&Sayfa=41
12. Омари Ж. Бұқар Жырау [Мәтін] : ғұмырнама / Жамбыл Омари. – Астана : Фолиант, 2008. – 360 б.
13. Сейфуллин С. Қазақтың ескі әдебиет нұсқалары. – Қызыл-Орда: Қазақстан баспасы, 1931. – 152 бет.
14. Уәлиханов Ш. Көп томдық шығармалар жинағы.- Алматы:Толғағай групп, 2010. – 376 б.

References:

1. Altay A. (2013). Poetry of poets and zhyrau (XV-XVIII centuries.) – Astana: Akzholtai. – 232 p. (in Kaz.)
2. Altay A.D., Zhalelov D.S. (2023). The idea of leadership in the reflections of Zhiembet zhyrau // Bulletin of the L. N. Gumilyov Eurasian National University. Philology series. - №1 (142). – pp. 119-125. DOI: https://doi.org/10.32523/2616-678X-2023-142-1-119-125 (in Kaz)
3. Five centuries sings. Two volumes. (1989). – Almaty: Zhazushy. – 384 p. (in Kaz.)
4. Lessons of Bukhar-zhyrau. (2023). Collection of literary and critical articles and research. – Karaganda. – 468 p. (in Kaz.)
5. Seven centuries sings. (2008). – Almaty: writer. – 400 p. (in Kaz.)
6. Poetry of Zhyrau. (2022). – Almaty: public fund of summaries. – 232 p. (in Kaz.)
7. Kenzhebaev B. (1986). Literary milestones. – Almaty: Zhazushy. – 400 p. (in Kaz.)
8. Kaskabassov S. (2014) Selective. – Astana: Foliant. – 344 p. (in Kaz.)
9. Kuanganov Sh. (1992). Bukhar zhyrau and his time. – Almaty: Publishing House of Science. – 48 p. (in Kaz.)
10. Magauin M. (2006). Kobyz saryny. Kazakh poet zhyrau created in the XV-XVIII centuries. – Almaty: Atamura. – 264 p. (in Kaz.)
11. Nurimanov B, Altay A. (2018). Karacaoglu and Bukar Kalkamanuli comparison of his poems // Milli Folklor. –2018, Yıl 30, Sayı 117. – pp. 41-56. ISSN2146-8087. DOI:https://millifolklor.com/PdfViewer.aspx?Sayi=117&Sayfa=41 (in Turkish)
12. Omari Zh. (2008). Bukhar zhyrau [text]: biography / Zhambyl Omari. – Astana: Foliant. – 360 p. (in Kaz.)
13. Seifullin S. (1931). Versions of old Kazakh literature. – Kyzyl-Orda: Kazakhstan publishing house. – 152 p. (in Kaz.)
14. Valikhanov Sh. (2010). Collection of multi-volume works. – Almaty: Tolagai group. – 376 p. (in Kaz.)